

Център за семиотични и културни изследвания

eБИБЛИОТЕКА

ТЪРСЕНЕТО
НА
ПЪРВООБРАЗА НА *ГРАДИНАТА*

Радослав Камбуров

2020

e-издание на Център за семиотични и културни изследвания
2020
www.cssc-bg.com

Търсенето на първообраза на Градината

*... И Бог насади райска градина в Едем, на изток,
и настани там човека, когото създаде.
И Господ Бог направи да израснат от земята
всякакви дървета, хубави наглед и добри за храна,
и посред градината дърво на живота
и дърво за познаване добро и зло.
И една река течеше в Едем да напоява градината;
оттам тя се разклоняваше на четири реки.
Името на първата беше Пишон.
Тя е, която обикаля по цялата Хавилска земя,
където има злато.
Златото на тази земя е добро.
Там има бделий и ониксов камък.
Името на втората река е Гихон.
Тя обикаля през цялата земя Куш.
Името на третата река е Тигър
и тече на изток от Ашура.
Четвъртата река е Ефрат.
След това Господ Бог взе човека
и го засели в градината Едем да я обработва
и да я пази.*

Библия, Битие 2:22

Устойчив модел във всяка религиозна интерпретация на действителността е схващането за противопоставяне на началния времеви-пространствен континуум (свещеното време според традиционните общества) и последвалата хронотопна реалност (навлизането в историческото време). Непосредствено след Сътворението човекът пребивава в състояние на блаженство и невинност, последвано от катаклизъм, водещ до трансформация на битието и до необходимост индивидът да се адаптира към нови, далеч не така гостоприемни условия на живот. Споменът за онази изгубена изходна територия на радостта обаче остава и се превръща в блян, а човешкото съществуване се осъзнава като носталгичен порив към завръщане,

като копнеж по нещо, което дирим в безкрайността, макар и подозирайки, че то е навеки изгубено.

Думата „Рай” е с персийски корен (“парадеус”) и означава „място, пълно с дървета и цветя”. Понятието неизменно насочва към образа на Градината – равнинна територия с впечатляваща флора и фауна, където всички животни живеят спокойно, а хармонията пропива битието. Докато райската градина бележи началото на човешкия път, то Небесният Йерусалим символизира есхатологичния край на този път.¹ Уточнението е важно за целите на настоящия труд, тъй като акцентът в него пада по-скоро върху темата за „жадуваното завръщане”. Случващото се след края на живота е отвъд способността ни за контрол, докато преоткриването на нещо вече известно е процес, който привидно би могъл да се осъществи от човечеството именно в рамките на земното ни съществуване.

Репрезентацията на Рая от самата поява на мита извежда на преден план неговите пространствени параметри, които доминират над хронологическите. Ето защо проследяването на митологемата задължително преминава през анализ на нейните изменящи се топоси. Първите описания на модела на двоичното човешко битие, разкъсано между реалността тук и жадувания - изгубен или пространствено отстоящ идеал - изкушеният читател открива в традиционната дхармическа религия джайнизъм, възникнала в Индия през периода от IX до VI в. пр.н.е., в индуизма - V век пр. Хр. и в будизма- VI - IV век пр.н.е. И трите религии говорят за планината Меру², където се намира обителта на боговете и древната прародина на

¹ "Книгата на праведния Енох" и е литературно разработен в последната част на Дантевата "Божествена комедия".

² Меру се явява наследник на по-стари интуиции, свързващи планината със свещеното. Образът на „свещената планина“ като средоточие на бурни емоции е широко разпространен.

хората. От санскрит името „Махамеру“ се превежда като „Съвършеният Меру“ или „Великият Меру“. „Планина с неимоверна височина, винаги обвита в облаци, покрита с лед и сняг и твърде страховита“ - така пише през далечната 1715 г. йезуитският мисионер Иполито Дизраели – първият западен човек, успял да я зърне. Свещената планина е разположена отвъд Централните Хималаи в Тибетското плато и ежегодно привлича хиляди пътешественици от цял свят. За древните хора обаче тя е непристъпно място със звездна красота, близо до което извираат четирите свещени индийски реки – Инд, Ганг, Сутледж и Брахмапутра. Именно там е изворът на Вселената, създаден от космическите реки и разума на бог Брахма, а според вярващите на върха му живее самият Шива, потънал във вечна медитация. Това е крайната точка за всяка душа, нейният духовен център. Чрез почитането на планината и посредством преражданията адептите ще се сдобият с вечен мир. Будистките легенди обрисуват Меру /или Кайлаш - Диамант, както я наричат тибетците / – като дом на божествата, станали нейни покровители. Според легендите тибетските светци – бодхисатви, слезли от небесата и се настанили на върховете на планината, осветявайки я със състрадание. Миг преди един демон да успее да я отмъкне на небето, самият Буда я заковал със стъпките си. В по-късни времена интерпретациите по повод създаването на планината са свързани с първите тибетски крале, които дошли от небето, понесени върху шестхилядника. Не успявайки да се завърнат обратно, те останали на земята заедно с него.

В даоизма /или таоизма/ VI век пр.н.е. отново срещаме темата за земния рай. В своя „Трактат за съвършенството“ Лао Дзъ споменава прекрасно място, в което няма „нито водачи, нито поданици и всичко се случва с естествена спонтанност“. На тази земя хората влизат в реките, но не се давят, издигат се във въздуха, сякаш ходят, а раните минават, като че ли

никога не ги е имало. Пак там купите с ориз и чашите с вино са винаги пълни, плодовете са магически и никой не остарява. Мястото на този земен рай е планината Кунлун (или Пънлай), която легендите поставят на различни места.

Друг източник на сведения относно митологемата за създадената от боговете човешка прародина на блаженството са вярванията на древните шумери. През 1899 и 1900 г. археологическа експедиция, организирана от Пенсилванския университет в САЩ, разкопава руините на прочутия някога шумерски град Нипур в Долна Месопотамия. В него учените се натъкват на храмов архив, състоящ се от близо 35 хиляди глинени плочки. В една от тях се излага шумерското предание за потопа, силно наподобяващо известната вече асиро-вавилонска версия, която представлява единадесета глава от прочутия епос за Гилгамеш. Краят на шумерската легенда обаче се различава от асиро-вавилонската и гласи:

“... Ан и Енлил обикнаха Зиусудра (единственият човек, който оцелява след потопа) и го дариха с живот, на боговете подобен, от свише вечно съществуване му дадоха. И заповядаха на царя Зиусудра, пазителя на всичко никнещо и на смето човешко, да живее в страната на преминаването, в страната Дилмун, място, където изгрява слънцето”.

Става ясно, че за шумерите Дилмун е вечното жилище на безсмъртния прародител на човечеството и вероятно именно в тази страна отива Гилгамеш в търсене на безсмъртието. По-нататък се разказва, че Дилмун е свещен, защото в него няма хищни зверове, няма болести и старост и страната е облагодетелствана с много сладка вода. Обоснована е хипотезата, че според шумерите техните божества в зората на човечеството са прекарвали времето си в Дилмун и са дарили тази страна с всички възможни блага.

Разбира се, най-богата информация за древните вярвания, свързани с отвъдната земя на безсмъртието и покоя, може да бъде намерена в културата на Елада и Рим. Античността разказва за Островите на блажените, за митичната страна на хипербореите, посещавана от Аполон, за Елисейските полета, както и за о. Схерия (земята на феаките) и за страната на лотофагите като за далечни, мечтани и изгубени за обикновения човек божествени топоси. Те са своеобразен митически *locus amoenus*³ (от латински - "приятно място") - литературен топос, включващ идеализирано място на безопасност или комфорт. Мястото обикновено е красива, сенчеста морава или открита гора, или група идилични острови, понякога с конотации на Еден или Елизиум, намиращ се на края на земята. Митологемата първоначално е свързана с представата за равни земи, огрени от вечно слънце, територии на любов и хармония, на справедливост, благоденствие и радост. Най-често топосът е локализиран в Крайния Север⁴, а по-късно се асоциира и с Аид – отвъден свят, обитаван от душите на героите и на праведните. Според митическата география блажената земя се ситуира на различни места: при Омир е в недрата на земята („Илиада“, XX) или на запад отвъд Океан („Одисея“, XX). Омир говори за „поля асфоделини“ („Одисея“, XI, 539) и за Елисейските полета като обител на душите на праведните („Одисея“, IV, 563). Така традицията още преди Вергилий осмисля топоса многозначно и го локализира в две различни по характер и свойства пространства. При Вергилий Аид вече е разделен на Елизиум и Тартар („Енеида“, IV). Убедеността в съществуването на земен рай поражда и утопията за „Златния

³ В българската изследователска дейност с *locus amoenus* детайлно се занимават трудовете на доц. д-р Иван Русков. В настоящия труд не разглеждаме често погрешно свързвания с *locus amoenus* 'hortus conclusus'.

⁴ Например „Ултура Туле“ и Хиперборея (Виж Николова, Дияна. "Идеята за човека в старогръцката лирика (архаика и класика)", с. 245. Пловдив: УИ „П. Хилендарски“, 2010).

век“ (на старогръцки: χρύσειον γένος chrýseon génos - „Златен род“, на латински: aurea aetas, aurea saecula - „Златна епоха“). Това е съвършеното човешко битие, състоянието на неговата мирна прафаза преди създаването на цивилизацията. За онези времена говори Хезиод („Дела и дни“, 109-126) Тогава – казва той – безсмъртните сътворили за смъртните свят, в който те да живеят прекрасно и в хармония с природата - тяхната естествена среда. Войни, престъпления и прегрешения били непознати. На власт бил титанът Кронос заедно с братята и сестрите си. През следващата епоха започнали процесите на деградация: морално падение, жажда за могъщество и собственост. Зевс решил да прекрати Златния век с големия Девкалионски потоп, но благодарение на Прометей човечеството все пак оцеляло. Новото съществуване на хората обаче било придружено с даровете от кутията на Пандора – болести, скърби, смърт.

Роденият в Беотия Пиндар е първият, при когото срещаме друг един образ на алтернативната земя, условно определяна като рай – Островът на блажените. Животът на този остров, представян от античните автори, почти съвпада с описанията на живота на хиперборейците (заети с песни и танци, с музика, пирове и благоговейни молитви към боговете и към Аполон). Овидий, от своя страна, описва царството на Сатурн по сходен начин – говори за „вечна пролет“ и земи с „реки от нектар и потоци от мляко“. Съпоставката между настоящето с пороците на цивилизацията и идиличното минало, опозицията златен век - железен век при Овидий засилва елемента на социалната утопия. Островната утопия активно присъства и в произведенията на римските поети Вергилий, Хораций, , при Диодор Сицилийски и Посидоний¹.

Амбицията за относително изчерпателен преглед на нехристиянските вярвания, свързани с блажената земя, не може да отmine и Корана.

Ислямската традиция умножава и разширява конкретни детайли при описанието на Рая. Там входът към него се състои от 8 порти, всеки райски етаж се състои от сто нива, а най-високият етаж е на седмото небе. Характеристиките на Небесния рай в Корана силно напомнят тези на земните острови в западната култура: градина на насладите сред изключително красиви девиси и реки от „вода, която не застоява, (...) от вино, приятно за пиещите, и от пречистен мед”ⁱⁱⁱ.

Колкото и богата да е митологемата за съществуващата земя на изобилието, от която човекът е насилствено откъснат и към която мечтае да се завърне, в различните религии, тя достига своя безспорен апогей в образа на ЕДЕН – централен по значение топос в юдео-християнската култура. Редно е да се обърне внимание на факта, че в българската, гръцката и руската православна традиция името на Рая – Едем - се разминава с ивритското название – Еден. Проблемът е детайлно разгледан от проф. Мони Алмалех в осма глава на труда му „Цветът в Петокнижието“ и се корени както в особеностите на правописа на иврит, така и в традицията, която следва Септуагинта – първият превод в историята на Петокнижието. Същият труд доказва, че българският превод на наименованието на Градината в „Библия, 1991“ и „Библия, 1995“ е погрешен. В този смисъл за целите на настоящата разработка ще отхвърлим локалната религиозна традиция по отношение на термина и вместо това ще употребяваме бездруго по-използваното – вероятно заради интернационалния си характер – наименование „Еден“.

Основен извор на информация за това преддверие към небесното блаженство, чудната страна Еден черпим от Библията, където в Първа книга Моисеева – Битие - е разказано за сътворяването на Еден, за ситуирането на Адам и Ева на негова територия, за последвалото им низвергване и прогонване от чудната градина след първородния грях. Вследствие на

грехопадението световите се разцепват. Бог охранява своята блажена земя с „Херувими и пламенен меч, който се върти, за да пазят пътя към дървото на живота”ⁱⁱⁱ.

Но къде все пак се намира това жадувано от всички място? Квинт Септимий Флоренс Тертулиан, първият автор на християнска литература на латински език, фактически е и първият, поставил въпроса за точното местонахождение на Рая. Започват спорове, които продължават с векове. Според преданието той е на Изток, дори в Далечния изток – там, където изгрява Слънцето. Въпреки конкретиката на това описание обаче остава съмнението, че изказът е по-скоро метафоричен, отколкото географски прецизен. Библейският Изток всъщност съвсем не изглежда толкова далечен, ако се вземе предвид обстоятелството, че от Еден тръгват четири реки, две от които са Тигър и Ефрат, напоявали Месопотамия, която, както знаем, далеч не е в периферията на земята, а по-скоро в нейната централна част. Средновековните карти ситуират Еден в Индия^{iv} или го поставят в океана^v. Прочутата Херефордска карта дори е съвсем близо до античната топонимия на земния рай, тъй като според нея той е кръгъл остров, разположен на границата на обитавания свят.

Много средновековни пътешественици и мисионери твърдят, че са посетили лично Еден и са се насладили на великолепието на божествената градина. Такива видения се откриват в житието на свети Макарий Римски, в историите, разказани от Тудвал (Тугдал) и Търчил^{vi}, в трактата за Чистилицето на свети Патрик^{vii} около 1190г. Не по –малко активни са учените схоластици, които спорят дали Раят се намира в зона с по-горещ климат и следователно далеч от познатия свят, или в умерения пояс. В дискусиите се включва дори свети Тома, който, позовавайки се на Аристотел,

категорично заявява, че „Раят е в област с умерен климат, без значение дали тя е на екватора или на друго място”. Убедеността, че Раят трябва да е нависоко, се подкрепя от вярването, че само така би могъл да избегне потопа, което кара Лудовико Ариосто, автор на епичната поема „Бесният Орландо“ („Orlando furioso“), смятана за най-представителната литературна творба на Ренесанса в Италия, да постави своя Еден по пътя към Луната. Съвсем различен поглед към местонахождението на Еден предлага „Плаването на свети Брендан” – пътепис, създаден през 11. век., според който жадувана земя се намира далеч по на запад, в териториите на днешна Северна Европа. Ирландският мореплавател Брендан е живял около VI. век и е плавал със същата такава дървена лодка, с каквато според легендата ирландските моряци са открили Америка много преди Колумб. Със своите моряци Брендан стига до много острови, но онзи, който в най-голяма степен и до днес буди вълнение у потомците, е Островът на блажените, където лодката на бъдещия светец акостира след седем години премеждия. Описанието, което откриваме в пътеписа е следното: *„Те слезоха от кораба и видяха земя, по скъпоценна от всяка друга заради красотата и изящните, възхитителни неща, които таеше в себе си (...) И когато Брендан попита защо това място е тъй надарено с красота и хубост, Прокурорът му отговори: При сътворението на света нашият Господ Бог създаде това място така, че (...) тук никога да не настъпва мрак и никой не извършва нито смъртен, нито дори простим грях и не прави каквото не трябва...”^{viii}.*

През цялото средновековие и дори през Ренесанса съществуването на описания остров не се подлага на съмнение от никого и се появява във всички прочути географски карти (вж. Ебсторфската карта, картата на Тосканели, глобуса на Бехайм), макар че го виждаме ту по на юг към Канарските острови, ту на географската ширина на Ирландия. Както става

очевидно, макар всички да знаят за съществуването на Еден, той всъщност няма ясно установена географска принадлежност. Освен гореизброените топонимии можем да добавим и тези на Данте Алигиери (на върха на планината на Чистилището) и на Игнатий Донели^{ix} - в земите, отъждествени с Атлантида⁵.

Постепенно хората сякаш губят желанието си да търсят целенасочено своя Еден и започват да го наричат Изгубеният (или Скритият) остров. Ето как присъства той в „Образа на света” от Хонорий Августодунски: „В Океана има остров, наречен Изгубения остров - най-красивият на земята и най-плодородният, но хората не можели да го познаят. След като го откривали случайно, те никога повече не можели да го намерят...”. Интересно обстоятелство е, че когато на 4 юни 1519 година кралят на Португалия Мануел се отказва в полза на Испания от своите права над Канарските острови, Изгубеният остров изрично е включен в една от клаузите на договора, известен като Договора от Евора – следва да заключим, че реалното му съществуване на този етап все още не е отречено.

Първият човек на новото време, с чието име се свързва началото на Новия свят – Христофор Колумб - е фактически последният от общественозначимите фигури в християнския свят, склонен на тълкува Светото писание буквално. Голямата мечта на прочутия мореплавател, поел към онова, което смятал, че е Далечният изток, била да открие Земния рай. Убеден, че той се намира на възвишение, докосващо небето, Колумб стига до там, че твърди пред испанския крал как откритата от него земя съвсем не е кръгла, а издължена и подобна на круша, като най-високата и най-близка до

⁵ Митичният остров, споменат за първи път в диалозите „Критий” и „Тимей” на Платон.

небето част е тази, „разположена под линията на Екватора, в океана на Далечния изток”^x.

Откриването на Новия свят, наред с удивлението от чудесата му, поражда и широка дискусия по отношение на произхода на американците, като мнозина вярват, че това са емигрирали от земите край Средиземно море потомци на Ной. Популярност обаче добива теорията на Антонио де Леон Пинело (1656г.), според която процесът е обратен – именно в Андите е бил построен ковчегът на Ной и оттам през Китай той е достигнал планината Арарат в Армения. Пътешествието е подробно проследено по дати, спрямо сътворението на света и въз основа на това Пинело прави заключението, че Земният рай е бил разположен именно в Новия свят, а четирите реки, които извираат от него, са съответно Рио де ла Плата, Амазонка, Ориноко и Магдалена. След краткия период на въодушевление изложената хипотеза също губи привърженици. Така далеч по-умереният от своя прочут предшественик Колумб Америго Веспучи се ограничава с твърдението, че по време на мореплаванията си е попадал на земя, приличаща на Еден, но никога не свидетелства, че това е била именно блажената Божия земя.

В по-нови времена Раят се търси вече другаде. През 1691г. в „Трактат за разположението на Земния рай” от Пиер – Даниел Юе много от предходните теории са разгледани и отхвърлени, за да се утвърди нов топос – Месопотамия и по-специално източният бряг на река Тигър. Убеден в правотата си, Юе прилага дори и детайлна карта, където са отбелязани възможните местоположения.

Най-забележителната хипотеза за мястото на Рая обаче безспорно е тази, която го ситуира в единствената истинска Обетована земя – Палестина. След като внимателно изчислява, че източните хронологии отдалечават момента на създаването на света доста назад във времето спрямо Библията,

Исак де ла Пейрер (Праадамити, 1665г.) защитава становището, че събитията в Светото писание се отнасят единствено до историята на Близкия изток, докато в останалите части на Земята те са се случили по различен начин и в друго време – всъщност хилядолетия по-рано. Ето защо Пейрер счита, че търсенето на Рая извън пределите на една съвсем ограничена територия между Египет и Ефрат е напълно безсмислено. От друга страна обаче той разсъждава и върху нещо, изпълнило по-късно множество теологични трактати, а именно, че ако мястото е така ограничено, то не би могло да побере в себе си потомците на Адам, които по волята Божия „се множат” така усърдно.

Търсенето на Рая продължава чак до XIX век, за което ни говори експедицията на д-р Ливингстън, тръгнала да търси изворите на Нил, които, ако бъдат идентифицирани, непременно ще доведат до откриването на блажената земя. Истината обаче е, че страстта на търсачите е затихнала, а броят им е намалял драстично. Над експедициите и разнопосочните теории започва да тегне сянката на отказа и безсилието, дължащи се на примирено повтарящата се невъзможност да се достигне райското място от страна на хората. С времето отстоящата някъде надалеч Божия земя ще се превърне в блян, в химера, в територия на нематериалното битие.

На богатата хилядолетна представа Еден няма да ѝ остане друга съдба освен тази да се трансформира в нещо ново и различно. И тя го прави в две посоки. Първата от тях най-общо може да бъде наречена: райската градина на компромиса. Оказва се, че високите духовни аспекти на райското битие не са приоритет за човека, доколкото той мечтае най-вече за телесно и битово блаженство. И ако Божият рай не може да бъде открит, то има земи, които в значителна степен биха удовлетворили копнежа по щастливото друго.

Тази тенденция е започнала с идеята за извора на младостта, появила се още при Херодот. Историкът споменава подземен извор в Етиопия, чрез чието наличие обяснява дълголетието на жителите на централна Африка. Мотивът се среща и в приписвания на Калистен „Роман за Александър”, където се говори за митичен ручей с Жива вода, който може да бъде открит ако се преминат „тъмните земи” на Абхазия. Дори в популярната култура образът на фонтана на младостта е обвързан с личността на Хуан Понсе де Леон. Спътник на Колумб, испанският конкистадор и изследовател стига до остров Еспаньола, днешно Хаити, където местните индианци му споделят тайната на намиращия се на острова ручей, възвръщащ младостта. Според тях до него се стигало откъм северната част на Южна Америка, през Карибите и Флорида. Понсе де Леон посвещава живота си на издирването му, но поривът му е прекъснат от ненавременната му смърт. Въпросният митичен ручей присъства и в азиатската култура, в поредица китайски и корейски източници. Именно оттам образът на живата вода прелива и в света на приказките, добива вторична популярност.

В контекста на същата тенденция към замяна и компромис Раят прелива в обширната, богатата и красива империя Гвиана и по-специално в образа на нейния най-голям „златен” град Маноа, наречен от испанците Елдорадо през 1596г. В описанието, дадено от сър Уолтър Рали става дума за място, което „по великолепию, богатство и отлично местоположение” надминава всички други градове на света. В глава 120-та от „Обща история на Индия” историкът Франциско Лопез де Гомара описва дома на Уайна Капа – прародител на императора на Гвиана – като място, в което всичко е от злато – и масата, и кухнята, и земята. Идеята за съществуването на златен град присъства и в историята на инките, според които това е един парк на

насладите на остров, близо до Пуна, където те отиват да се разтушават. Там цветята и дърветата са от злато и сребро.

Подобни пространства се осъзнават като имитация на Райската градина, но неизбежно я принизяват със светския си, материално-избавленчески характер. Съвършената версия на един такъв заместител не се ограничава единствено до търсенето на вечната младост и несметните богатства, а обхваща всички разновидности на удоволствието - храна, сън, идеи, удобства, физически и сексуални наслади.⁶ Ето защо пътят на завръщането към пространството на идеала неизбежно преминава през изкуството. Пътят пред изгубения завинаги като реален земен топос Еден е да се превърне в художествен образ, символ, палитра от райски метафори.

⁶ В съвременния свят Раят е сведен до съществително с което се назовават ежедневни прояви на удоволствие или се кръщават туристически обекти – най-големият публичен дом в Германия носи името „Рай“, а поне половината от публикациите, свързани със елементи на сетивно удоволствие/вкусови, слухови или зрителни / съдържат в определенията си производни на думата „рай“.

ⁱ Виж **Николова, Диана**. „Археологията на един вечен жанр (Пасторалът в изкуството)“ – В „Научни трудове – България“, том 49, кн.1, сб.б – 2011 Филология, с. 30, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“

ⁱⁱ „Свещения Коран“, 47:15, София: Главно мюфтийство на мюсюлманите в България, 2006

ⁱⁱⁱ „Библия“ (Нов превод от оригиналните езици), Битие 3:24, София: Българско библейско дружество, 2013

^{iv} Виж Barney, A. Stephen at al. 'The Etymologies of San Isidore of Seville', Cambridge: Cambridge University Press, 2010

^v **'Silos Apocalypse' - Beatus Map, locating Garden of Eden, 1109**
<http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/illmanus/other/largeimage77642.html> Accessed on 3.11.2019

^{vi} „Видението на Търчил“ или 'Visio Thurkilli' (лат.), записан за пръв път от отец Раф Когшол между 1206 и 1218, разказва за виденията на английски фермер от Есекс, който твърди, че е пътувал в отвъдното заедно със Св. Юлиан Страноприемец.

^{vii} Поучителен християнски разказ от Хенри от Солтри, монах от цистерцианския орден, преведен на старофренски около 1190г. от Мари дьо Франс.

^{viii} **Grignani, Maria Anonetta and Carla Sanfilipo (Editors)**. 'La Navigazione di san Brandano', 1975

^{ix} **Donnelly, Ignatius**. 'Atlantis: The Antediluvian World', Dover: Dover Publications, 2011

^x **Columbus, Christopher and Richard Henry Major**. 'Select letters of Christopher Columbus, with other original documents, relating to his four voyages to the New world', p.134. London, Printed for the Hakluyt Society, 1870 (Виж **Колумб, Христофор**. „Дневници. Трета експедиция 1498–1500“, Варна: Държавно издателство, 1972)